

Randaberg sentrum i 1948. Heilt t.h. bakarbustaden. Lenger bak t.h. ser me den gamle "Forbrugjen". Sentrum er prega av ei blanding av hestekjerrar og motorkøyrer.

* Foto: Torleif Rødland.

FRÅ FORBRUGJEN TIL MEGA RANDABERG

Randaberg Handelslag 1908–1991

BIRGER LINDANGER

Dei mange samvirketiltaka har vore eit særmerke i utviklinga av det moderne Jæren i vårt hundreår. Randaberg er ikkje noko unnatak i så måte. Her får me ei skildring av handelssamvirke i bygda. Kva miljø sprang det ut frå? Korleis utvikla det seg?

Historikaren Birger Lindanger kjenner kommunen betre enn dei fleste. Han er nå i ferd med å fullføra ei fem bands bygdesoge om kommunen lengst nord på Jæren.

Ei smerteleg hending

I 1991 skjedde det smertelege for mange gamle randabergfolk at Randaberg Handelslag laut leggja seg saman med Høyland og Jæren Forbruk. Det nye bygget i samband med reisinga av eit nytt sentrum i bygda blei meir enn lagsøkonomien kunne bera trass i ei elles veldriven verksemd. Med det fusjonerte denne bygdeinstitusjonen inn i ei større interkommunal eining nett som det i løpet av dei siste 15 åra hadde skjedd med billaget, elverket og sparebanken.

Dette var alt verksemdar som opphavleg hadde runne opp or bondesamvirke. Samanslåingane førde den eigentlege kontrollen or bygda, dei økonomiske realitetane blei for sterke. Men Handelslaget heldt ut i det lengste.

Folk flest godtok likevel ganske snart det som skjedde. Ikkje minst når dei såg at service og tilbod blei minst like godt som før. Og tross alt blei forretningen i familien, i forbrukarsamvirket.

I det fylgjande skal me fylgja laget gjennom dei 83 åra det fekk driva. Kven var det eigentleg som drog det i gong og korleis vaks det fram? Korleis stødde bygdefolket opp om laget sitt og kvifor laut det til sist trekkja inn årene?

Til byen i klampakjerrar

På sett og vis kan den grunnleggjande årsaka til laget sporast tilbake til den kraftige byvoksteren i Stavanger midt på 1800-talet. Han førde til at byen trong svære mengder jordbruksprodukt. I samspel med den veksande marknaden, auka også jordbruksproduksjonen i Randaberg kraftig både gjennom utskiftingar og nydyrking av store område.

Under presset frå den veksande byhandelen, grodde det kring 1900 fram eit nett av høvelege vegar som gjorde det mogeleg å køyra til torgs med klampakjerrar. I byen dukka også meieria opp og gjorde organi-

sert mjølkehandel mogleg på ein heilt annan måte enn tidlegare.

Resultatet av salet, var at folk fekk stadig meir pengar mellom hendene, meir enn det som trongst til å betala skattar og andre avgifter. Ein del av dette blei pløygd tilbake i gardsdrifta i form av maskinar og nydyrking.

Så drog dei til byen med ennå meir varer enn tidlegare. Samstundes blei det upraktisk å bare selja varene på torget eller i gatene. For å få faste avtakarar, knytta bøndene seg til faste handelsmenn i Stavanger, helst i området kring Strandgata og Løkkevegen som låg nærast Randaberg. Ikkje bare selde dei gardsprodukta her, her skaffa dei seg òg det som trongst av kjøpevarer og oppretta jamvel postadressa si hjå kjøpmennene.

Dei to-tri siste tiåra av 1800-talet hadde mjølk og poteter avløyst kornet som den viktigaste vara. Stavanger Meieri blei starta i 1876, og mjølkeleveransane spreidde seg nordover i bygda etter som vegane blei meir framkomelege. Bøndene gjekk saman i lag på seks produsentar som delte på køyringa av mjølk til meieriet slik at det blei ein dag i veka på kvar.

Bondesamvirke – ein gammal tradisjon

Det viktigaste meieriet deira, Frue Meieri, sytte bøndene sjølv for å dra i gang. Og for å skaffa kapital til investeringar, starta dei frå 1901 Hetland Sparekasse. Jamvel vegane laut bøndene byggja og halda ved like om enn med noko tilskot frå herad og amt. Dei fekk elles velja trase, teikna private bidrag og gje garanti for fri veggrunn og frie grustak. Også den gamle omgangsskulen og fattigstellet blei halde i drift ved samvirke mellom bøndene.

I lengda var det likevel upraktisk å dra heilt til byen når det trongst salt, stomp, kaffi, sukker eller lampeolje i ei hand vending. I kammers og kjellarar freista ein og annan å dra i gang litt handel: Ola på Randaberg, Ommund på Rygg og Anna Kristina på Sande. Kring 1900 tutla Per Bekkeheien og selde tobakk, skosnorer og lampeglas frå den gamle skulen i Sentrum.

Men alt dette var bare småtterier, utvalet var ringt og omsetnaden dårleg. I praksis mangla bygda ein skikkeleg daglegvarebutikk. Skulle noko skje, var bygdefolket vande med å gjera det sjølv. Dugnadsånda var i slekt med samvirketanken og gammal som bygda sjølv. Og nye idear hadde fått gode fora i bygda etter at dei nye, faste skulane var reiste.

”Belærende underholdning” i 1890-åra

Her starta ungdommen under leiing av utdanna lærarar lag for ”Belærende underholdning”. Eitt av dei var Randaberg Ungdomslag som var i drift midt i 1890-åra, eit lag som frå starten hadde 114 medlemmar. Sjølv om det ikkje var i drift meir enn kring fem år, virka det som ein skule på mange av dei som sidan skulle bli bonde- og bygdeleiarar – folk som Bertel Severin (BSA) Vistnes, Knut Aanestad, Kristen Viste, Lars J. Viste, Olaus Vistnes, Andreas Harestad, Tjeran Harestad, Antonette Vistnes, Isakine Harestad og Hanna Alvstveit. Drivkrafta i laget var den dugelege læraren og venstremannen og seinare amtsskulesjefen Gitle Birkrem.

Medlemmane var sjølv foredragshaldarar, og emna spende frå ”Nattefriertil” til ”Arbeide, kapital, fattigdom og socialisme”. Også reint politiske tema som tollvern for jordbruksvarer og skyttarsaka blei drøfta. Laget arrangerte også ulike tilstelningar, t.d. 17.mai-feiringa og bygde opp eit bibliotek av ”nyttige” bøker til utlån

mellom medlemmane. Ein dreiv også høgtlesing, særleg på landsmål.

Men i 1897 flytta Birkrem frå bygda, og laget blei lagt ned. Men lyse hovud hadde funne kvarandre og nye idear var planta. Mellom anna blei tankane om forbrukarsamvirke stadig meir aktuelle mot hundreårskiftet, tretti år etter dei to forbudsforeiningane i Klepp, dei fyrste i amtet.

Kring 1900 var tri føresetnadar til stades for å starta ei forbruksforeining i Randaberg: eit sterkt kjøpepress, kjennskap til samvirketanken og folk som kunne dra verksemda i gang. I fyrste omgang starta gjengen frå ungdomslaget Randaberg Landbruksforening i 1900. Hensikten var eigentleg å syta for samkjøp til jordbruket i handelssamband med ”Fælleskjøbet” – Stavanger Amts Landhusholdningsselskabs Fælleskjøb. Men med tida fekk landbruksforeiningen eit virkeområde som spende mykje vidare.

I 1900 heldt kjøpmann John Tanke Sviland eit foredrag om den kooperative bevegelses historie. Frå nå av tok forbrukartanken til å spreia seg for alvor i by og bygd. I 1904 starta ”Bikuben” opp i Stavanger og Jaattens forbruksforening i Hetland. Eit par år etter var også ein foreining i drift i Solakrossen.

Landbruksforeiningen trør til

For Randaberg blei det avgjerande då dei også skipa handelslag på Tasta. Det var vel så viktig å få seld kolonialvarer i Randaberg. Då var det Landbruksforeiningen trødde til! Den 18. januar 1908 arrangerte foreiningen møte med amtsagronom Aarestad som foredragshaldar. Og temaet hans var ”Forbrugsforeningene”.

Dette møtet blei fylgt opp av eit startmøte i bedehuset to månadar etter. Der møtte seksti bønder,

og 46 skreiv seg som medlemmar. I fyrste omgang blei det eit tiltak for dei sentrale delane av bygda. Dei som budde frå Todnem og nordover tykte ikkje dette var noko for dei, kanskje meinte dei det blei for langt til Sentrum. Heller ikkje frå Leikvoll og Håland melde det seg inn folk, for dei var det like lagleg med Tasta. Men litt i senn slutta også desse gardane seg til ”Forbrugjen” i Randaberg.

Sidan blei det vald styre med Tjeran Harestad som fyrste formann for Randaberg Forbruksforening. Alle dei fire fyrste formennene som avløyste kvarandre fram til 1936 hadde forresten vore styremedlemmer i ungdomslaget! Det same galdt fire av dei fem fyrste styremedlemmane i ”Forbrugjen”.

Etter at laget vel var organisert, laut ein reisa forretning. Staden var ikkje vanskeleg å finna, det måtte bli Sentrum. Staden låg så midt i bygda som det var råd å koma. Herfrå stråla vegane ut til alle delar av bygda og til byen. Her låg også dei andre viktige samlingsstadane: den gamle og nye skulen, kyrkja og det nye bedehuset.

Noko meir tautrekking blei det om handelslaget også skulle forsynast med eige bakeri. Med bare 24 mot 19 røyster enda det med at bakeriet skulle koma i tillegg. Motstandarane meinte at folk likså godt kunne sikra seg ”stompen” sin ved bakeria i byen.

Den gamle ”Forbrugjen” tek form

Så var det bare å gå i gang. Tomt kjøpte laget av Christian Haaland Harestad og Sven O. Goa leverte teikningane til bygget. Byggearbeida blei unnagjort same sommaren og i månadsskiftet august/september 1908 kunne forretningen takast i bruk.

Som den fyrste styraren tilsette laget Torbjørn Fjelland og eit par månadar etter Rakel Randeberg

Første krambujenta, Rakel Randeberg, og første styrar, Torbjørn Fjelland, fotograferte på festen i 1961.

* Foto: Torleif Rødland

som den fyrste krambujenta. Og den fyrste bakaren blei Emil Eriksen.

Korleis greidde den nye forretningen seg? Dei førre forretningane i Randaberg hadde gått dukken, var det noko som tilsa at det skulle gå så mykje betre for "Forbrugjen"?

Det viste seg raskt at tiltaket var ein suksess! I løpet av dei sju fyrste driftsåra fram til 1916 auka den samla omsetnaden frå 200 000 til 275 000 1922-kroner. Til

samanlikning var dei samla lønnskostnadane dei fyrste åra kring 6000 1922-kroner årleg! Ved utgangen av siste verdskrigen førte vareskort til noko nedgang i omsetnaden. Men straks krigen var slutt, kom dei opp på førkrignivå att. Jamvel dei hardaste kriseåra på 1920-talet låg omsetnaden jamnt ein halv gong høgare enn i 1909. Og i løpet av 30-åra blei omsetnaden tridobla i høve til 1909. Ved inngangen til 2. verdskrigen var omsetnaden oppe i 711 000 1922-kroner. Laget dreiv altså godt og kunne år om anna gje ein årsbonus til medlemmane på 10-12% heilt fram til 2. verdskrigen!

Delar av overskotet blei sjølvsagt også pløygd tilbake i drifta og investeringar. Fram til 1920 blei personalet utvida til åtte tilsette: styraren, to bakarar, fire ekspeditørar og ein lagermann. Med det var laget den største arbeidsplassen i bygda.

I 1910 reiste laget også eige bustadhus for dei tilsette og utvida forretningen med eit seks meter langt tilbygg eit par år etter. Kring 1920 blei det også gjennomført omfattande moderniseringar av forretningen, mellom anna med store utstillingsvindaug som blei sett inn i 1922.

"en kombinert gods-passager-automobilrute!"

Eit problem både for laget og bøndene var at mengdene av varer som skulle fraktast att og fram til byen auka kraftig. Alt i 1908 prøvde den fyrste seg med ei bussrute til Randaberg. Men for det fyrste gjekk ho alt for sjeldan, bare ein gong i veka. For det andre var det alt for dyrt å frakta varer med denne ruta. Difor blei ho også lagt ned etter kort tid.

Handelslaget satsa i staden på eigen transport, ei svær firehjuls vogn med hjul "forarbeidede helt af eg, samt dobbelt og enkelt drag." Til å køyra vogna tilsette

Fasaden til "Forbrugjen" mot Vistnesvegen i 1913.

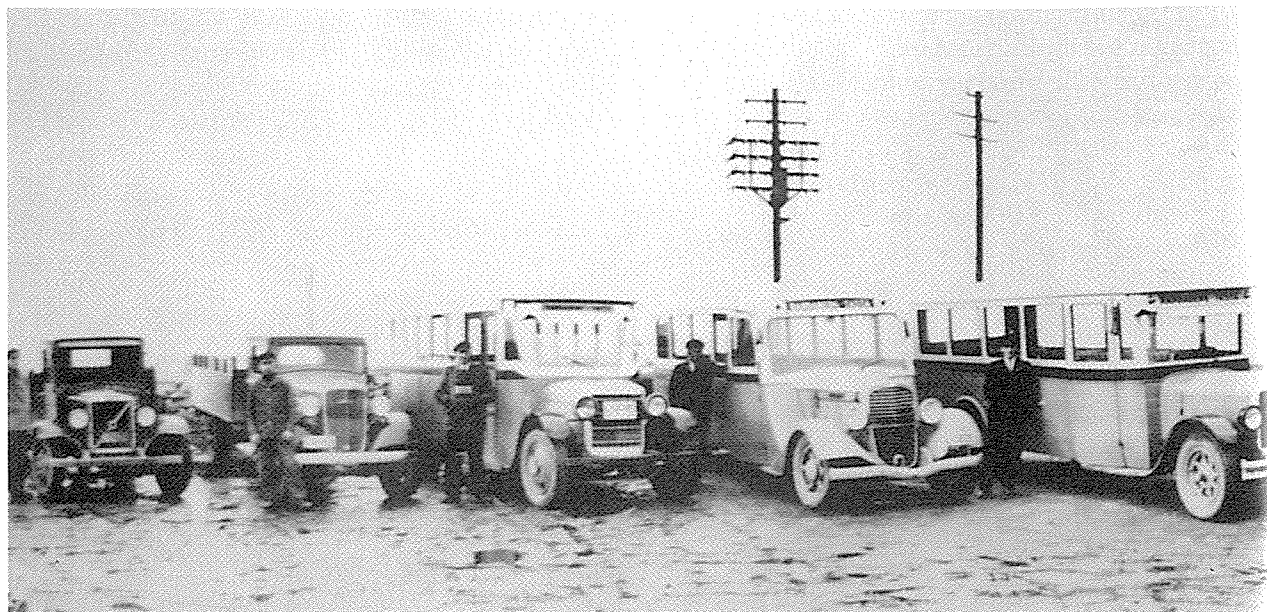
dei eigen kusk. I mellomtida, frå 1911, arbeidde Tasta og Randaberg Forbruksforeningar for eigen sporveg til Randaberg. Då det ikkje blei noko av, prøvde dei i staden frå 1916 å få offentlig stønad til ei godsautomobilrute mellom byen og Randaberg. Men nå midt i krigen blei heller ikkje dette noko av. "Forbrugjen" fekk nøya seg med hestekjerra.

Gjennombrøtet kom fyrst frå desember 1918 med ein stor artikkel av lærar Ola Indrehus under tittelen "Nu maa her arbeides". Her viste han til at det stadige byrikket med hest og kjerre gjekk ut over gardsdrifta. Helst ville han hatt ein sporvognbane til bygda. Men

han innsåg dette ville ta tid og oppmoda Tasta og Randaberg Forbruksforeningar til å ta initiativ til "en kombinert gods-passager-automobilrute".

Randaberg Forbruksforening greip tanken og kontakta Tasta Handelslag om det ikkje skulle gagna dei to laga å dra i gang ei slik bilrute. Trafikken tok til å bli omfattande, i løpet av ein laurdag kunne eit halvt tusen hestekjerrer dra framom Tasta på veg til byen. Attåt kom ein del andre trafikkantar, mellom anna ein og annan syklist.

Vinteren 1919 tok dei to handelslaga kontakt og leverte same våren konsesjonssøknad på "automobil

Bilparken og sjåførane til Randaberg og Tasta Billag i 1938. F.v: Adolf Sande, Peder Finnestad, Einar Larsen, Mikal Harestad, Isak Raustein.

rute" Stavanger-Tasta-Randaberg til Hetland kommunestyre. 30. april 1919 fekk laga grønt lys og kalla straks etter inn til generalforsamling. Det blei vedteke å kjøpa inn to lastebilar og alt same våren sette laga opp garasje i Randaberg Sentrum.

Etter ei ny, omframnt generalforsamling i dei to forbruksforeiningane i juni blei Randaberg og Tasta Bilselskab (eller Billag som det sidan blei døypt om til) formelt skipa til å stå for drifta. I fyrstninga var det helst mjølkekøyring laget satsa på. Dessutan tok dei også annan godsstransport og passasjerar når det høvde. Det var elles ikkje det store å skumpa fram på eit lasteplan fullt av mjølkespann: "At beskrive hvordan man føler sig efter en biltur paa et spandelaak utover en skranglet vei, det magter jeg desværre ikke.

Attpaa har man som regel faat sine klær ødelagte av melkeskvætter". Rett nok var det en benk med plass til åtte personar framme i bilen, men han var snart full.

Billaget skjøna at det her var eit behov, og i 1921 skaffa laget seg den fyrste bussen med plass til 20 personar. Utover 20-åra selde laget nokre av lastebilane for å satsa meir einssidig på passasjertransport. Litt i senn vaks laget fram til ei stor verksemd i bygda. Ved inngangen til andre verdskrigen åtte laget fem bussar og to lastebilar.

Voksteren heldt fram gjennom etterkrigstida, og året før fusjonen til SOT i 1976 åtte laget tolv bussar, fire lastebilar og ei tankvogn. Etter krigen køyrde laget år om anna kring ein million passasjerar. Det svara om lag til ein tur dagleg på kvar einaste

randabergbu kring 1960! Byen var komen nærare landsbygda.

Såleis ekspanderte handelslaget kraftig dei fyrste 15 åra og skipa jamvel eit stort og livskraftig dotterselskap med kring 35 tilsette på det meste. Kva var så grunnlaget for denne livskrafta?

Eit lag solid tufta i bygda

For det fyrste var det dei leiande bøndene som sto bak laget, noko som i seg sjølv gav handelslaget tyngde. Dessutan var dette ein forretning av eit anna slag enn det som hadde vore vanleg tidlegare i bygda. Her var tilbodet mykje breiare enn før og drifta meir profesjonelt lagt opp. Forretningen låg også sentralt til i Sentrum i motsetnad til ein del av dei tidlegare krambuene.

Eit viktig pluss var det også at forretningen frå starten fekk lagt inn telefon, den andre i bygda. Skulle folk ringa, laut dei altså til "forbrugjen". Me skal leggja til at den fyrste automatiske telefonsentralen på landsbygda her til lands blei installert i 2. etasje i "forbrugjen" i 1926. Herfrå gjekk telefonlinene ut til alle delar av bygda, noko som også sette laget i sentrum.

Endå meir fekk det å seia at Handelslaget alt frå 1910 blei postopneri med styraren som postopnar og bidrog på sitt vis til at laget blei samlingsstaden i bygda. I det heile ser me at Handelslaget spela ei rolle når det galdt dei fleste formene for moderne kommunikasjon i Randaberg.

Ikkje så reint lite fekk det også å seia at laget mangla konkurrentar i bygda. Folk hadde valet mellom å dra til byen og handla eller bruka "Forbrugjen". Difor slutta bygdefolket jamt opp om laget sitt sjølv om mange heldt fram med å handla i byen.

Laget fekk framgang og brukbart driftsoverskot jamvel om det ikkje fekk hand om driftsmidla til jordbruket den fyrste tida. Når det galdt kraftfôr, kunstgjødsel og andre driftsmidlar sytte Randeborg landbruksforening å ha hand om det til Rogaland Felleskjøp blei skipa i 1919. Fire år etter fekk Handelslaget handelsfelleskap med Felleskjøpet. I lange periodar, heilt fram mot slutten av 1980-åra kom driftsmidla til jordbruket til å utgjera om lag halvta av omsetnaden til laget.

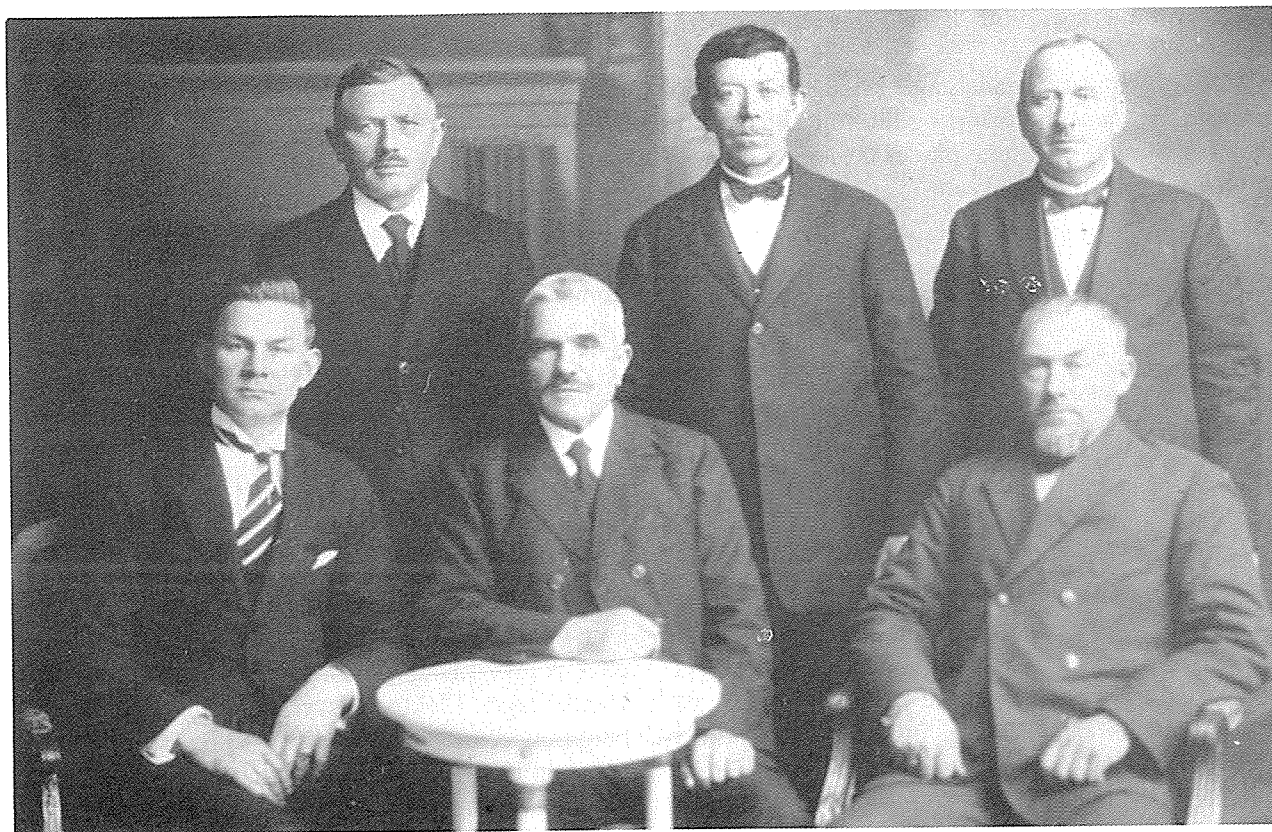
Denne handelen sikra laget seg også kontroll over frå kring 1922. Landbruksforeningen som hadde organisert halvta av alle bøndene i bygda, var nå også økonomisk overflødig og blei avvikla. Men før dette skjedde, grunnla foreningen i 1921 lokallag for Norsk Landmandsforbund, partiet som året etter blei omdøpt til Bondepartiet.

Slik ser me at det spirte og grodde i institusjonar som kom til å forma bygda heilt fram til vår eiga tid lenge etter at rota, Landbruksforeningen, hadde rotne bort. Handelslaget, Elektrisitetsverket, Billaget og Randaberg Bondeparti – alt hadde røter i Landbruksforeningen som i sin tur kan spora anane sine tilbake til det gamle ungdomslaget.

Vokster gjennom krisetider

Vinteren 1921 råka krisetidene også Randaberg, men ikkje i samme mon som mange andre jærkommunar. Ei viktig årsak til dette, var at dei i Randaberg alt i 1913 hadde bygd ut kraftnettet sitt, nett tidsnok til å unngå dyrtidene under 1. verdskrigen. Kommunane lenger sør på Jæren bygde ut i denne dyre tid og fekk ein økonomisk knekk dei ikkje kom over heile mellomkrigstida til endes.

Den som tok initiativet var BSA Vistnes (Visteman-

Styret til Randaberg forbruksforening i 1928. Framme f.v: John Vigre (styrar), Tjeran Harestad (formann) og Olaus Vistnes (nestformann). Bak f.v: Aanen T. Viste, Rasmus Sande og Johan Rygh.

nen), formann i Landbruksforeningen. Han la fram tankane i styret for foreningen i januar 1913, eit styre som også var dominert av gamle ungdomslagsfolk som Jan Larsen Viste, Tjeran Harestad og der også Samuel Randeberg sat. Ein såg klart for seg at straumen kunne vera nyttig i jordbruket og laget dreiv fram saka. Etter mykje att og fram kunne straumen skruvast på mandag 23.februar 1914. Gjelda var stort sett nedbetalt i 1921 og var i motsetnad til kommunane

lenger sør heller ikkje kommunal. Der kunne el.verksgjelda utgjera 80–90% av all gjeld.

Den kommunale gjelda svara i Randaberg til kring 40 kr. pr. innbyggjar mot 405 kroner i Klepp. Og medan den private gjelda i høve til formua var 19,5% i Randaberg i 1932, var ho på 50% i Time, Klepp, Sola og Høyland. Sjølv om mjølkeprisane i 1927 bare var tredjeparten av nivået sju år tidlegare, greidde randabergbøndene seg utan å gå konkurs.

Kaffipause for personalet til Randaberg forbruksforening sommaren 1926. I bakgrunnen det gamle bakeriet. F.v.: Serina Bø, Ragna Fossan, Isak Bø og Karsten Stokdal.

Sjølvsagt måtte handelslaget også ty til tiltak for å skjerma seg mot krisa. Men alt frå starten var det vedtektsfesta at ingen kunne ta opp meir gjeld i laget enn for 50 kroner. Jamvel om pengeverdien fall til under ein fjerdepart i 1919, heldt dei fast ved denne summen. Resultatet var at bygdefolket hadde lite gjeld til laget og laget hadde uteståande etter måten små verdjar.

Tiltaka laget sette i verk, var å få endå betre kontroll

med handling på krita. Såleis heitte det frå 1921 at ingen kunne få utbetalt utbytte som sat med gjeld. Frå 1936 skulle det ikkje gjevast meir kreditt enn det den einskilde fekk i utbytte. Eit anna tiltak var å setja ned lønene til alle tilsette i 1926. Dette siste skjedde for ikkje å koma i for sterk utakt med den sterke auken i pengeverdien på denne tida.

Totalt sett hadde handelslaget solid rygg til å tåla nedgangstidene. Omsetnaden gjekk jamvel i desse

vanskelege åra fram. Nedgangen i kjøpekrafta blei meir enn kompensert dels ved at laget tok over omsetnaden av driftsmidlar, dels ved at folketalet i bygda gjekk opp med ein tredjedel mellom krigane. Frå 1920 til 1940 blei omsetnaden faktisk dobla, rekna om i 1920-kroner.

Dette førte til at laget var på offensiven gjennom begge desse tiåra. Soliditeten blei markert for det fyrste ved at laget jamvel i dei hardaste krisetidene kunne betala 10–11% i bonus. Dinest inviterte det medlemmene til ein skikkeleg årsmøtefest med kaffi, kaker og sigarar i 1924. 300 tok del i arrangementet som siden har vore årvisst.

Ikkje nok med det, det var også midlar nok til i 1929 å reisa eit nytt, moderne bakeri. Alt eit par år etter at bygget blei teke i bruk var gjelda på det betalt!

Det blei òg arbeidd for å starta omkøyring av varer. I 1933 var ein privat frampå og søkte om å køyra kring på bygda og selja brød frå Handelslaget. Dette tiltaket blei fyrst sett i verk frå 1936 då ein privatmann med eigen bil tok seg av omkøyringa mot 10–12% av salet i inntekt. Dette salet gjekk brukbart, og snart etter tok Handelslaget seg direkte av handelen frå bil og utvida vareutvalet etter kvart. Om lag tiandeparten av omsetnaden til laget gjekk periodevis over denne bilen.

Tautrekking om forbrukarsamvirket

Organisasjonsmessig skjedde det også store endringar i mellomkrigstida. Frå starten handla laget kolonialvarene sine hjå private grossistar i byen. Men utover 20-åra knytta det seg tettare til forbrukarsamvirket. Formelt blei det knytta til denne rørsla frå 1927 då laget søkte og blei medlem av Norges Kooperative Landsforening. Dette blei sidan den viktigaste grossist-kontakten.

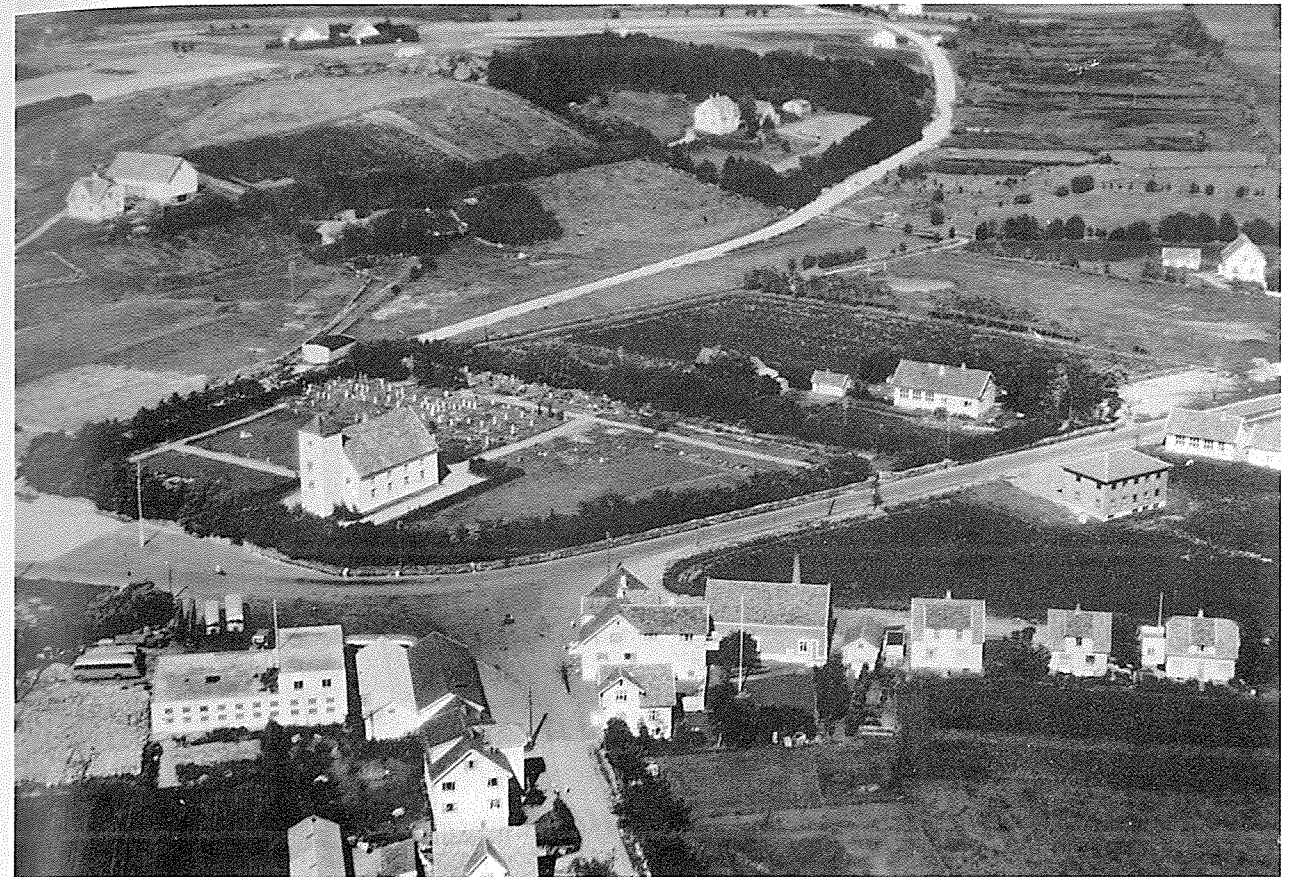
Dette medlemskapet var elles ikkje ganske problemfritt. I 30-åra breidde det seg skepsis til kooperasjonen blant folk flest. Bakgrunnen var politisk polarisering i bygda og elles rikspolitiske tilhøve. Medan Handelslaget i Randaberg hadde rotfeste i bondeorganisasjonane, kjende randabergbuen det slik at forbrukarsamvirket var i drift i retning arbeidarrørsla. Det var andre lag på Jæren som gjekk inn i NKL bare med attarhald om at NKL måtte halda seg politisk nøytralt.

Konfliktane kom opp i mange samanhengar. Ein var då Produksjonslaget Samhold i Stavanger i 1933 ynskte Randaberg Forbruksforening med i ein nye matvarefabrikk. Men forbruksforeningen meinte fabrikken ville konkurrera med Felleskjøpet og avlo tilbodet.

Ikkje nok med det, det fanst krefter i Handelslaget som arbeidde for at laget beint fram skulle melda seg or NKL. I 1936 fremja dei eit forslag om at laget skulle bryta både med NKL og Samhold. Forslaget blei fyrst avlege, men det kom opp året etter. Nå fekk det eit tillegg om at Randaberg Handelslag skulle søkja samarbeid med andre handelslag for å få Felleskjøpet til å ta over engros-handelen. Denne gongen fekk det faktisk fleirtal, utan at det blei noko av i praksis. I 1940 blei Randaberg Forbruksforening døyppt om til Randaberg Handelslag.

Under krigen sto Handelslaget fram som den viktigaste, demokratisk oppbygde institusjonen i bygda etter at dei kommunale organa var nazifisert og forarprinsippet var innført. Demokratisk sinna randabergbuar som Jon Nybø, Sven O. Goa, Adolf Bø Rygg og Elias Sande søkte då mot laget og kom til ein viss grad i opposisjon til nazistane, men utan at det fekk direkte verknadar for drifta.

Det som sette sterkast preg på laget under krigen,

Flyfoto over Randaberg sentrum i 1950-åra.

* Foto: Harstad.

var i fyrste rekkje ein aukande vareskort og dinest at bygningane i aukande grad blei prega av slitasje sidan materialskort sette grenser for vedlikehaldet.

Etterkrigstida – byen set bygda under press

Etter krigen møtte handelslaget nye utfordringar. Den fremste var konkurransen med byen og forretningsli-

vet der. Det andre var tevlinga frå forretningar som etablerte seg i bygda. Og det tredje var å fanga opp tilflyttarane som ikkje let gammal tradisjon spela noka rolle når det galdt kvar dei handla. Frå midten av 1950-talet tok det også til å dukka opp byggefelt såpass langt utanfor Sentrum at det ikkje utan vidare var gitt kvar dei ville handla.

I det heile gjekk bygda gjennom ein kommunikasjonsmessig og busetnadsmessig revolusjon der den gamle krambua raskt blei forelda. I løpet av 60-åra blei bilen allemannseige, noko som gjorde at byen blei tilgjengeleg på eit kvarters tid. Dessutan baud særleg 1980-åra på skarp konkurranse frå moderne snarkjøpsforretningar som Dagfinns Matsenter på Grødem (frå 1980) og lågprisbutikken Rimi. Folketalet i bygda auka mest fire gonger frå 1950 til 1990 samstundes som realløna blei mangedobla og fleire gjekk ut i arbeidslivet. Korleis møtte handelslaget desse utfordringane?

Alt då krigen tok slutt, var det klart at det var nødvendig med omfattande opprustingar av forretningen. Problemet var at dei fyrste etterkrigsåra var prega av stor skort på og streng rasjonering av materialar.

Det sto likevel klart for styret at tida for den gammaldagse krambua var slutt. Difor gav årsmøtet i 1947 styret i fullmakt å førebu utvidingar av forretningen i Sentrum. Med det starta eit langsiktig arbeid med liner fram til Mega-forretningen me kjenner i dag.

Laget tek opp kampen

Laget starta med å kjøpa fem mål grunn som det skulle ekspandera på. Lokala kjendest stadig trongare med aukande handel, omsetnaden var snart ti-dobla sidan den eksisterande forretningen blei reist. Men det gjekk seint å koma i gang med nytt bygg, dei fyrste etterkrigsåra var prega av stor skort og rasjonering på byggematerialar.

I fyrste omgang trappa laget opp servicen ute i distriktet. Ein kjøpte i 1947 inn ein ny "brødbuss" til å køyra kring med varer. Ute på Grødem var det også i ferd med å gro fram eit lite innflyttarmiljø. Og planane

viste at bustadutbygginga skulle halda fram her. Då 64 husstandar i området søkte laget om filial, leigde ein difor lokaler og starta eigen butikk frå 1952.

To år etter gav kommunestyret grønt lys for å starta reisinga av eit heilt nytt forretningsbygg i Sentrum og våren 1955 kunne gravearbeida starta. To år etter, 9. april 1957, kunne det takast i bruk. Som ein av dei fyrste butikkane i distriktet innførte handelslaget snarkjøpshandel eller "sjølvbetjeningsprinsippet". Dette var så nytt at laget laut dela ut brukarrettleiingar om korleis folk skulle gå fram nå når dei ikkje lenger skulle venda seg til ein ekspeditør bak disk. Mellom anna blei det peika på at frå nå av var mykje av varene ferdig pakka og prisa.

Alt var sjølv sagt på eitt golv og dei fekk fryserom med leigeboksar for bygdefolket, for mange ein overgang til den private djupfrysaren. Folk kom vidt ikring for å sjå og læra. Eit stort pluss var det også at økonomien i laget var så god at det slapp å ta opp lån i samband med den millionen – 15 millionar i 1993-kroner – det kosta. Eit originalt tilbod var elles at laget kjøpte fjernsynsapparat kring 1961 og innbaud bygdefolket til å koma og sjå i "TV-stova" på loftet i nybygget.

Men eit nybygg på 350 kvadratmeter var jamvel ved innflyttinga i trongaste laget, og manufakturavdelinga fekk halda fram i gamlebygget.

Under dette arbeidet ynskte laget også å få reist eige hus på Grødem, arbeidet med nye reguleringsplanar tok tid og utsette prosjektet. Fyrst i 1959 sto nybygget på plass. Men frå 1953 til 1968 auka omsetnaden i volum tri gonger og tvinga fram omfattande utvidingar. Frå starten og fram til sist i 1980-åra auka filialen sin del av omsetnaden frå kring 10% til kring 20%.

I Sentrum heldt utviklinga fram med eit moderne lagerbygg på 800 kvadratmeter i 1961. Fyrst nå fanst

Forseinka 50-års fest med 1100 gjester i det nyopna lagerbygget i 1961.
* Foto: Torleif Rødland.

det rom til å ta mot 1100 gjester til feiring av 50-årsjubileet. Med så gjort håpa styret på litt pusterom i utbyggingane. Men folk flytta til i aukande mengder – frå 2700 i 1960 til 4500 i 1970 – og handelen blei mest dubla i løpet av 1960-åra. Når forretningen var helst trong alt frå starten i 1957, seier det seg sjølv at ei utviding måtte tvinga seg fram. Konkurransen blei stadig skarpere, Centrum Kolonial kom til i 1955 og la ti år etter om til sjølvbetjening. I 1970 dukka det også

opp forretning i Viste Hageby og ikkje lenge etter kom Nordbø Snarkjøp i Dalveien – det nytta ikkje å kvila på laurbæra!

Difor starta styret alt i 1966 drøftingar om å utvida butikklokala både i Sentrum og på Grødem. Mest presserande var det å få gjort noko på Grødem. Der kunne nytt påbygg takast i bruk i 1968.

Parallelt planla laget utvidingar i Sentrum. Den toppmoderne butikken frå 1957 var nå blitt ei tvangs-

trøye som hindra utviklinga i laget. I åra som fylgde arbeidde laget kontinuerleg med byggeplanane, og i 1972 blei det endeleg gitt byggjeløyve. Planane var å forlengja det eksisterande bygget i to etasjar 15 meter langs Vistnesvegen. Så blei den gamle "Forbrugjen" frå 1908 og eit privathus rive og 6. september 1973 kunne den nye "Storbutikken" takast i bruk. Med det hadde det funne stad ei tridobling av salsflata til 1000 kvadratmeter, alt på eitt golv. Moderniseringa var gjennomgripande og dessutan blei 3/4 dekar lagt ut til parkeringsplass. Posten fylgde med på lasset og laget leigde ut rom til sosial- og trygdekontorer. Handelslaget var framleis ein stad folk flest laut innom i andre ærend, og då kunne ein jo handla litt med det same.

Ikkje før var dette bygget teke i bruk, så tok det til å bli trongt på Grødem att og i 1977 starta planlegginga av endå ei utviding. To år etter var arbeida i gang, og 8. mai 1980 kunne 150 kvadratmeter til takast i bruk her ute.

Så var det vanskar i Sentrum att, også eitt dekar salsflate tok til å kjennast for trongt. I 1980 tok ein til å vurdere å flytta spesialvarene til SOT's bygg i Sentrum for å gje betre rom for daglegvarene. Dette viste seg ikkje å vera ein farbar veg, og året etter starta planleggingane av eit nytt bygg for spesialvarene.

Desse planane måtte leggjast bort då kommunen sette seg føre ei total omlegging av Sentrum og skreiv ut arkitekt-konkurranse for området. Men rett før jul 1984 blei reguleringsplanen for Sentrum endeleg vedteken i kommunestyret og arbeidet kunne ta fatt på ny.

Siste runde for Randaberg Handelslag

Endeleg på haustparten 1986 kunne arbeida på det nye bygget starta og hausten 1987 kunne dei nye lokala

takast i bruk. Opp mot 37 millionar kom rekningen til å lyda på, meir enn helvta av eit års nettoomsetnad.

Dette skulle bli i tyngste laget. Rett nok slutta bygdefolket godt opp om laget ved å bli medlemmar. Medan medlemstalet ved inngangen til 1950-åra låg på eit halvt tusen, runda det i 1986 2500. Det vil seia at det heldt tritt med busetnadsauken og vel så det. Medan 25% av alle randabergbuar var medlemmar i 1950, var 35% medlemmar i 1986. Men den aukande konkurransen gjorde medlemmane mindre trufaste enn tidlegare. Særleg svikta dei unge, eit teikn var at gjennomsnittalderen på årsmøtedeltakarane var sterkt stigande.

Rekna i 1922-kroner handla kvar randabergbu årleg for 826 kroner i 1946. I 1960 var dei komne opp i 912 kroner medan dei i 1970 var nede i 840 kroner att. Sidan i ti-året gjekk det litt opp og ned: i 1976 la kvar randabergbu att 795 kroner i laget medan dei i 1982, året då laget var oppe i ein toppomsetndad på 5.400.000 1922-kroner, var oppe att i 850 kroner på kvar.

Problemet var ikkje i fyrste omgang dei konkurrerende butikkane i bygda. Den største utfordringa var den voldsomme handelslekkasjen. Sett bort frå Utsira låg Randaberg på botn i fylket i 1980 med bare 7700 kroner per innbyggjar til detaljhandel mot 20400 kroner i fylkesgjennomsnitt!

Men frå 1982 av og ti-året til endes gjekk også realomsetnaden ned og i 1990, året før fusjonen, var han nede i 4.843.000 1922-kroner. Det vil seia bare 640 kroner årleg på kvar randabergbu. Dette tapet av marknadsdelar er i røynda langt sterkare sidan det i etterkrigstida har funne stad ei sterk reallønsstiging. Medan inntekta for kvar randabergbu låg på 1570 1922-kroner i 1954, var ho oppe i 6300 1922-kroner i 1990.

Dette vil seia at medan den gjennomsnittss randabergbuen brukte helvta av det han tente i handelslaget i 1954, var andelen nede i fjerdeparten i 1970 og tiandeparten i 1990! Reknar me bort kraftfôr, gjødsel og anna utstyr som jo var investeringar til jordbruket, bruka gjennomsnittss randabergbuen 29% av inntektene på "Forbrugjen" i 1954, 11% i 1970 og bare 6,4% i 1990.

Under slike tilhøve blei det hardt å bære dei tunge kapitalkostnadane den nye forretningen førde med seg. Dårlege rekneskapstal tvinga laget til å slutta med medlemsbonus. Samstundes blei det vanskeleg å skaffa seg den lågprisprofil som måtte til for å arbeida seg inn på marknaden att. Det var ikkje nokon annan utveg enn å søkja etter ein samarbeidspartnar.

Og dei fann han i Jæren og Høyland Forbruk, Mega. Det var eit solid lag som i miljø og vareutval likna

Kjelder:

Randaberg Handelslag, årsberetningar og rekneskap 1946–1986.

Randaberg bygdeblad 1969–1993.

Lindanger, Birger: Randaberg bd.3, Randaberg 1988 (Sjå også kjelderegister her for perioden til 1945)

mykje på Randaberg Handelslag. Frå 1. januar 1991 fusjonerte dei to laga. For gamle bygdefolk var det vemodig då skiltet "Randaberg Handelslag" blei teke ned. "Mega Randaberg" hadde liksom ikkje dei same tradisjonane.

Likevel blei fusjonen ein suksess. Alt fyrste året var randaberg-forretningane oppe i ein omsetnad på kring 90 millionar kroner eller 6,2 mill. 1922-kroner. Det svara til 815 1922-kroner på kvar randabergbu årleg, ein framgang på heile 27% frå året før.

Forbrukarsamvirket var på ny i siget framover i Randaberg. Det fanst dei som trega på dei omfattande utbyggingane i 1987 og som meinte det kunne greidd seg med mindre. Men dei siste åra tyder på at storsatsinga måtte til for å skapa framtid for forbrukarsamvirket i Randaberg.

Rødland, Torleif, informant, handelslagsstyrar 1947–1977

Nyvoll, Johannes: Dagbøker 1945–71

Bergsåker, Jon: Ei bygd ved byen, uttrykt manus 1975

Randaberg ungdomslag, møtebok 1892–1896